

Kreativne radionice kao oblik edukacije u muzejskim ustanovama

Pintarić, Katarina

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:441103>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija
Odsjek za povijest umjetnosti
Ak. god.: 2021/22.

Kreativne radionice kao oblik edukacije u muzejskim ustanovama
(završni rad)

Mentor: doc. dr. sc. Danko Dujmović

Studentica: Katarina Pintarić

Rijeka, 2022.

Sažetak

Kako bi se objasnila edukacijska uloga muzeja, najprije treba objasniti procese koji omogućuje stvaranje te uloge, odnosno procese učenja i obrazovanja. Muzej, kao kulturno-obrazovna institucija, nudi različite oblike neformalnog obrazovanja kao na primjer provođenje kreativnih radionica. Kreativne radionice bazirane su na konceptu aktivnog učenja u kojem se, putem različitih aktivnosti, usvajaju nova znanja. Kombiniranjem različitih metoda i strategija poučavanja, muzejski pedagog stvara radionice na kojima sudionici upoznaju postav muzeja ili izložbe, usvajaju nova znanja i vještine te razvijaju svoju kreativnost.

Ključne riječi: učenje, neformalno obrazovanje, aktivno učenje, kreativne radionice, muzejski pedagog

Sadržaj

Uvod	2
Učenje	3
Aktivno učenje.....	4
Metode aktivnog učenja	5
Cjeloživotno učenje	5
Obrazovanje	7
Neformalno obrazovanje.....	7
Učenje u muzeju.....	9
Muzejska pedagogija.....	9
Konstruktivistički pristup kao osnova muzejsko pedagoškog rada.....	11
Edukacija kroz kreativne radionice u muzejima.....	12
Primjeri dobre prakse.....	17
Zaključak	22
Popis literature	23

Uvod

Kulturna baština prati nas svugdje, a dolaskom u muzeje mi se direktno suočavamo s njom. Većina ljudi je barem jedanput u životu sudjelovala u nekakvom obliku radioničkog rada, međutim manji je broj onih koji su svjesni da se takav oblik rada provodi i u muzejskim ustanovama.

Tema ovog rada su upravo kreativne radionice kao jedan od oblika edukacije koji se provodi u muzejskim ustanovama. Muzeji, osim izlaganja muzejskih predmeta, imaju cilj educirati, odnosno usaditi nova znanja i spoznaje posjetiteljima. Jedan od zabavnih i raznovrsnih načina provođenja aktivnog učenja u muzejima je putem kreativnih radionica. Jedinствена definicija kreativnih radionica, kao oblika muzejske edukacije, ne postoji pa sam ovim radom željela približiti karakteristike, važnosti i primjere ovog uspješnog oblika provođenja edukacije te usmjeriti pažnju na njihove kreatore, odnosno muzejske pedagoge. Isto tako, htjela sam ukazati na važnost procesa učenja i njegovih metoda i strategija u neformalnim oblicima obrazovanja, kao što je muzej, kako bi istakla važnost učenja kao cjeloživotnog procesa koji se može odvijati na veliki broj načina, u bilo kojem trenu i na bilo kojem mjestu. Zato su u prvom dijelu rada iznesene definicije i metode učenja i poučavanja koje su relevantne za objašnjavanje procesa učenja u muzejima, konkretno učenja putem kreativnih radionica.

Učenje

Svaki se pojedinac kroz život susreće s novim, nepoznatim pojavama. Znatiželja prema nečemu što je nepoznato budi zainteresiranost prema njegovim shvaćanjem kako bi, proučavanjem i razmišljanjem, ono nepoznato postalo poznato. Taj proces stjecanja novih spoznaja naziva se učenje. Učenje je dakle aktivan proces u kojem dolazi do primanja i obrađivanja novih informacija te njihovog integriranja u već postojeći skup znanja u svrhu daljnjeg fleksibilnog korištenja.¹ To je vrlo kompleksan proces koji započinje već u najranijem stadiju života te obuhvaća psihičku i tjelesnu stranu ljudskog života.² Uz pomoć učenja, čovjek radnjama poput uočavanja, generaliziranja, zaključivanja, razmišljanja i nadopunjavanja, rekonstruira svoje postojeće znanje te tako obogaćuje svoju intelektualnu sferu. Ono pojedincu omogućuje upravljanje velikom količinom podataka što pridonosi boljoj sposobnosti prilagodbe na nove zahtjeve i ubranu ćud modernog svijeta. Učenje može biti namjerno (organizirano) i nenamjerno gdje osoba ne mora nužno biti svjesna da uči. Namjerno (organizirano) učenje naziva se edukacija, a ona obuhvaća obrazovanje i odgoj.³

Krucijalni okidač uspješnog provođenja svakog oblika učenja je motivacija, koja je od posebne važnosti u vidu edukacije, odnosno organiziranog učenja. Motivacija se zato smatra drugim temeljnim, unutarnjim, uvjetom učenja pojedinca.⁴ U skladu s tim, kod svakog odgojno-obrazovnog procesa potrebno je osigurati subjektu koji uči pristupačnu i motivacijsku klimu u kojoj je učenje i usvajanje sadržaja zanimljiv i ugodan proces. Važnost motivacije prepoznalo je i PISA istraživanje koje je prepoznalo da presudnu ulogu u uspješnom učenju imaju motivacija za učenje, strategije učenja te stavovi i uvjerenja o sebi kao učeniku.⁵

¹ Božin, S., Milović, S., Pašalić, A., Schröder, B. (2011). *Svatko uči na svoj način*, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje. Str. 91

² Selimović, H. i Karić, E. (2011). Učenje djece predškolske dobi. *Metodički obzori*, 6(2011)1 (11), 145-160. str. 145

³ Pastuović, N. (2012). *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Biblioteka Znanost i društvo (30). Institut za društvena istraživanja, Zagreb., str. 26

⁴ Jakšić, J. (2003). Motivacija. *Psihopedagoški pristup. Kateheza*, 25 (1), 5-16., str. 11

⁵ Marušić, I. (2019). Kompetencija učiti kako učiti u međunarodnom okružju. U: Vizek Vidović, V. & Marušić, I. (ur.) *Kompetencija učiti kako učiti: teorijske osnove i istraživanja u hrvatskom kontekstu*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 11-28

Aktivno učenje

Ustaljene metode poučavanja, u kojima pojedinac na statičan način pokušava pohraniti i razumjeti veliku količinu podataka, bacaju negativnu stigmju na proces učenja pa se on shvaća dosadnim i napornim. Kako bi se maknule navedene negativne konotacije i poboljšali ciljevi učenja, bilo je potrebno razviti proces učenja koji se temelji na učenju kroz različite aktivnosti i na temelju iskustva, a ne na znanju koje se stječe pohranom činjenica. Takav proces učenja omogućuje pojedincu da kroz kreativan, izazovan i zabavan način rada, individualno dolazi do novih oblika spoznaje. Riječ je o aktivnom pristupu ili aktivnom učenju koje je važno sredstvo u poticanju motivacije za učenjem. Kod takvog oblika učenja, povezuju se otvoreni i problemski pristup s učeničkom prirodnom radoznalošću i istraživačkim duhom.⁶ Samostalnim dolaženjem do određenih zaključaka, pojedinac bolje registrira i procesira viđene informacije te ih povezuje s informacijama koje su već pohranjene kako bi nadograđena znanja mogao koristiti u daljnje svrhe.

„Takvim se učenjem postiže visok stupanj samostalnosti i samoregulacije, primjenjuju se raznovrsne misaone strategije i specifične kognitivne vještine koje omogućuju uočavanje bitnog, raščlanjivanje i usporedbu informacija, njihovo povezivanje s postojećim znanjima i kritičku prosudbu njihova značenja.“⁷

Aktivno učenje iziskuje veliku dozu kreativnosti u osmišljavanju provedbe učenja. Kako bi učenje postalo aktivan proces, zadane sadržaje treba dobro osmisliti, a potom otkriti i razraditi načine i metode njihovog prezentiranja. Naglasak se treba staviti na pronalazak pravog načina dovođenja učenika u situaciju usvajanja sadržaja, gdje taj put postaje važniji od samoga opsega sadržaja.⁸

⁶ Nikčević-Milković, A. (2004). Aktivno učenje na visokoškolskoj razini. *Život i škola*, L (12), 47-54., str. 48

⁷ Peko, A. i Varga, R. (2014). Aktivno učenje u razredu. *Život i škola*, LX (31), 73-74. str. 59

⁸ Kovačević, M. (2005). Aktivno učenje u interaktivnom odnosu sa sadržajima iz prirodoslovno-matematičkog područja. *Život i škola*, LI (13), 7-15. str. 7

Metode aktivnog učenja

Postoji veliki broj metoda i tehnika kojima se može postići aktivno učenje. Jedna od takvih metoda, često vezana uz aktivno učenje, je suradničko učenje koje uključuje znanje kako adekvatno raditi u timu ili skupini.⁹ Aktivnosti unutar suradničkog učenja mogu se provoditi u paru ili grupi od 3 do 6 učenika. Kod suradničkog učenja, svi članovi skupine rade na realizaciji zajedničkog zadatka, odnosno rješavanju zajedničkog problema.¹⁰ Na taj način učenik stvara nove ideje, sudjeluje u zajedničkim raspravama, povezuje i nadograđuje svoje postojeće znanje i učvršćuje ga. Zbog mogućnosti razvijanja sposobnosti rješavanja problema, sposobnosti zaključivanja te poboljšavanja odnosa među članovima skupine i vlastitoga samopoštovanja, rezultati učenja poboljšavaju se suradničkim učenjem.¹¹ Suradničkim učenjem pojedinac također usvaja kompetencije timskog rada koje su od velike važnosti za daljnje funkcioniranje unutar nekog kolektiva.

Suradničko učenje ne odvija se nužno unutar rada u paru ili nekakvog oblika grupnog rada. Postoje ostale strategije suradničkog učenja, koje također imaju mjesto u odgojno obrazovnom radu, kao što su igra i igre uloga, čarobni mikrofoni, koncentrični krugovi, intervju u tri koraka, simulacija, oluja ideja, kooperativna slagalica, stablo budućnosti i pedagoška radionica.¹²

Kako se svi procesi aktivnog učenja svode na učenje kroz nekakav oblik aktivnosti, novi pristupi učenju i poučavanju naglašavaju multimodalno okruženje kao izvrsno okruženje za aktivno učenje. Multimodalno okruženje za učenje sadrži različite putove dolaženja do spoznaje kao na primjer povezivanjem riječi, slika, zvukova, gesta, pokreta, različitih osjetila kroz aktivne procese učenja.¹³

Cjeloživotno učenje

Današnje društvo u neprestanom je napretku. Konstantno usavršavanje društva dovelo je do razvoja novih tehnologija i novih otkrića, a time se povećala nužnost za stjecanje novih

⁹ Nikčević-Milković, A., (bilj. 6), str. 47

¹⁰ Kadum-Bošnjak, S. (2012). Suradničko učenje. *Metodički ogledi*, 19 (1), 181-199., str. 183

¹¹ Pecko, L. (2019). Suradničko učenje u nastavi primarnog obrazovanja. *Metodički obzori*, 14 (1 (26)), 73-94., str. 90

¹² Buljubašić-Kuzmanović, V. (2006). Pedagoška radionica u funkciji aktivne nastave i učenja na uspjesima. *Metodički ogledi*, 13 (1), 123-136., str. 128

¹³ Gazibara, S. (2016). Aktivno učenje u multimodalnom okruženju. *Školski vjesnik*, 65 (Tematski broj), 323-334., str. 323

informacija i traženje novih načina za njihov prijenos. Svakodnevno učenje postaje ključna radnja za bilo koji oblik stjecanja novih oblika spoznaje. Zbog nepresušnih izvora novih spoznaja, učenje je proces koji traje cijeli život. Opisivanjem učenja kao cjeloživotnog procesa, automatski se naglašava kompleksnost i širina navedenog pojma.

„Takav sveobuhvatni koncept obuhvaća učenje u svim životnim razdobljima i u svim izvedbenim oblicima, tj. uključuje programe formalnog odgoja i obrazovanja (ranog i predškolskog, osnovnoškolskog, srednjoškolskog i visokoškolskog, kao i obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja odraslih), neformalnog obrazovanja, ali i nenamjerno, neorganizirano i spontano stjecanje znanja, vještina, stavova i vrijednosti na neformalne i informalne načine.“¹⁴

U kratko, cjeloživotno učenje opisuje sve oblike učenja tijekom života pojedinca čija je svrha stjecanje i nadograđivanje kompetencija za osobne, društvene i profesionalne potrebe.¹⁵ Oblici cjeloživotnog učenja mogu se razlikovati prema stupnju organiziranosti uvjeta u kojima se učenje odvija. Tako ih možemo razlikovati prema prostoru, opremi, udžbenicima, kvalifikacijama nastavnika, metodama učenja/poučavanja, primjenjivost znanja, vještina i stavova te stupanju certificiranosti obrazovnih ishoda.¹⁶

¹⁴ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, (2014). *Nove boje znanja - Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, str. 25

¹⁵ Koludrović, M. & Vučić, M. (2018). *Učimo cjeloživotno učiti i poučavati: Priručnik za nastavnike u obrazovanju odraslih*. Zagreb, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, str. 184

¹⁶ Pastuović, N. (2008). Cjeloživotno učenje i promjene u školovanju. *Odgojne znanosti*, 10 (2), 253-267., str. 256

Obrazovanje

Učenje je, osim prirodne nužnosti pojedinca, glavni aspekt svake odgojno obrazovne prirode. Organizirano učenje znanja i psihomotornih vještina te razvoj onih sposobnosti s pomoću kojih se odvija njihovo učenje naziva se obrazovanje.¹⁷ Obrazovanje se odvija uz pomoć kognitivnih procesa kao što su percepcija, mišljenje i pamćenja pa se stoga može nazivati kognitivnim učenjem. Cilj obrazovanja nije samo održavanje društvenih vrijednosti već i mogućnost razvijanja racionalnosti i sposobnosti izbjegavanja iracionalnih i represivnih društvenih utjecaja.¹⁸ Zbog toga je koncept cjeloživotnog učenja, učenja koji potiče pojedinca iz bilo koje dobne skupine da uči te mu omogućuje stalan pristup obrazovanju i priznavanje različitih oblika učenja, nametnut kao kamen temeljac obrazovanju.¹⁹

Prema stupnju organiziranosti, obrazovanje može biti formalno (školovanje), neformalno i samoobrazovanje. Učenje koje nije organizirano je informalno ili takozvano iskustveno učenje.²⁰ Formalno obrazovanje predstavlja najorganiziraniji oblik obrazovanja koji nazivamo školovanje. Ono označava službeno, strukturirano učenje koje je organizirano od strane obrazovne institucije i završava primanjem diplome kojom se označuje završetak određenog stupnja obrazovanja.²¹

Neformalno obrazovanje

U današnje se vrijeme sve veća pažnja posvećuje neformalnim oblicima obrazovanja. Za razliku od formalnog, najorganiziranijeg oblika obrazovanja, neformalno obrazovanje ne posjeduje visoki stupanj obveznosti i stroge predodređenosti što ovaj oblik obrazovanja čini privlačnim i pristupačnim te adekvatnom dopunom školske nastave.

„UNESCO-ova definicija neformalnog obrazovanja iz 1972. godine definira pojam neformalnog obrazovanja kao organiziranu edukativnu djelatnost van formalnog sustava koja ima svrhu zadovoljiti potrebe korisnika, ali i ciljeve učenja.“²²

¹⁷ Pastuović, N., (bilj. 3), str. 26.

¹⁸ Žitinski, M. (2005). Pojam obrazovanja. *Metodički ogledi*, 12 (1), 81-94., str. 81

¹⁹ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, (bilj. 14), str. 19-20

²⁰ Pastuović, N. (2006). Kako do društva koje uči. *Odgojne znanosti*, 8 (2 (12)), 421-441., str. 424

²¹ Pastuović, N., (bilj. 16), str. 256

²² Kuka, E. (2012). Koncept neformalnog obrazovanja. *Život i škola*, LVIII (27), 197-202., str. 199

To je dakle oblik obrazovanja kratkog trajanja koji je najčešće povezan s organiziranim oblicima obrazovanja te pruža mogućnost stjecanja i unapređivanja izvjesnih znanja ili kompetencija i kao rezultat daje uvjerenja u vidu certifikata o položenom tečaju, hobiju i slično.²³

Neformalnim obrazovanjem šire se i dograđuju spoznajne mogućnosti, postojeća znanja i vještine stečene kroz formalno obrazovanje te se usvajaju nova znanja, sposobnosti i vještine s kojima se tijekom formalnog obrazovanja nije susretalo. U skladu s tim, postoje različiti oblici provođenja neformalnog oblika obrazovanja putem različitih seminara, treninga, tečajeva, radionica, kampova, razmjena, izviđačkih programa, razmjena volontera rada na projektima (timski rad), plesom, pisanjem, konferencijama, predavanjima itd.²⁴

Činjenica kako se aktivnim, suradničkim i iskustvenim učenjem bolje uči i pamti te stječu znanja i vještine za život, pokazuje važnost i nužnost implementiranja i integriranja neformalnog obrazovanja u postojeći program obrazovnog sustava.²⁵

²³ Lazić, S. i Saveski, Z. (2015). Savjetovalište za obitelj kao put do kvalitetnog roditeljstva u kontekstu informalnog i neformalnog obrazovanja. *Život i škola, LXI* (1), 135-142., str. 135-136

²⁴ Kuka, E., (bilj. 22), str. 199

²⁵ Pešić, S. (2017). *Neformalno učenje: strategija i izazovi*. Klett, Zagreb, dostupno na: <https://www.profil-klett.hr/neformalno-ucenje-strategija-i-izazovi> (pristupljeno 7.7.2022.)

Učenje u muzeju

„Muzej je neprofitna, stalna ustanova u službi društva koja istražuje, prikuplja, čuva, interpretira i izlaže materijalnu i nematerijalnu baštinu. Otvoreni za javnost, pristupačni i uključivi, muzeji potiču raznolikost i održivost. Djeluju i komuniciraju etički, profesionalno i uz sudjelovanje zajednica, nudeći različita iskustva za obrazovanje, uživanje, razmišljanje i dijeljenje znanja.“²⁶

Muzeji, kao okruženja za informalno učenje, nude drugačije uvjete za učenje od onih u formalnim odgojno-obrazovnim institucijama. Učenje u ovakvim okruženjima nije vođeno i usmjeravano od nekog vanjskog autoriteta, već je samo usmjereno, dobrovoljno i osobno.²⁷ Zbog muzejskih predmeta, u kojima je pohranjeno znanje i poruke, muzej predstavlja specifično okruženje koje pruža različite mogućnosti edukacije (informalne, formalne i neformalne). Obilazeći muzej i iskorištavajući njegov ponuđeni sadržaj, posjetitelj može zadovoljiti svoje socijalne i samoaktualizirajuće potrebe, ali i spoznajne, doživljajne i psihomotorne interese, pri čemu može prihvatiti određene općeljudske norme i usvojiti određena kulturna i civilizacijska dostignuća.²⁸

Muzejska pedagogija

U novoj muzeologiji, krajem 20. st., mijenja se fokus s uobičajenih muzejskih poslova (prikupljanja, istraživanja i čuvanja) na one čiji je finalni cilj komunikacija (prezentacija i interpretacija).²⁹ Uočavanjem važnosti edukacijske svrhe muzeja, započeo je razvitak nove grane muzejske djelatnosti, muzejske pedagogije, za čiju su provedbu zaduženi muzejski pedagozi. Muzejski pedagog ima ulogu interpretirati baštinu, odnosno građu muzeja te na taj način intrigirati sudionike u procesu neformalnog obrazovanja.³⁰ Njegov zadatak nije samo da

²⁶ Definicija prihvaćena 24. 8. 2022. godine u Pragu i navedena u statutu ICOM-a (International Council of Museums), dostupno na: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>, (pristupljeno 11.9.2022.)

²⁷ Milutinović, J. (2010). Učenje u muzeju. *Povijest u nastavi*, VIII (16 (2)), 217-229., str. 217

²⁸ Detling, D. (2011). Promišljanja o muzejskoj pedagogiji i prilog istoj. *Osječki zbornik*, Vol. 30 (20), 335-341, str. 340

²⁹ Piteša Orešković, A. (2017). Muzejska pedagogija u nacionalnom okvirnom kurikulumu? *8. skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem; Relacije i korelacije*. / urednica Margetić, Mirjana. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 108-118, str. 109

³⁰ Škarić, M., (2017). Muzejska pedagogija u službi raznovrsnih inteligencija: utjecaj muzejsko – pedagoških metoda na emocionalnu, duhovnu i socijalnu inteligenciju posjetitelja. *8. skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem; Relacije i korelacije*. / urednica Margetić, Mirjana. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 15-26., str. 16

drugoga nešto nauči, već i da mu na odgovarajući način prenese poruku koju nosi predmet ili izložba u muzeju.³¹ Način na koji će se ta poruka prenositi, odnosno provoditi edukacija, ovisi o odabiru metoda i sredstva prijenosa poruke gdje se one, bazirane na znanjima iz temeljenih znanstvenih disciplina kao što su arheologija, povijesti, povijesti umjetnosti i etnologija te znanjima iz područja znanosti i tehnike u slučaju tehničkih muzeja i znanjima iz područja prirodoslovlja u slučaju prirodoslovnih muzeja, kombiniraju sa spoznajama muzeologije, muzeografije i pedagoških disciplina.³² U skladu s tim, muzejska edukacija bi se mogla definirati kao skup koncepata, vrijednosti, znanja i prakse u cilju omogućavanja razvoja posjetitelja.³³ Kao posrednik prirodne i kulturne baštine čovjeka iz prošlosti u svijest čovjeka sadašnjosti, te svojim izravnim utjecajem na razvoj inteligencija koje pridonose boljoj osobnoj i općoj budućnosti, muzejska pedagogija važna je komponenta u edukacijskoj domeni ljudskog života.³⁴ Ključni elementi učenja u muzeju obuhvaćaju stvaranje veza između poznatog i nepoznatog te stjecanje jedinstvenog iskustva putem promatranja i manipulacije realnim stvarima ili doživljavanjem stvarnih fenomena.³⁵ Muzeji na taj način postaju mjesta gdje ljudi svih generacija mogu učiti svojom brzinom, zadovoljavati svoju radoznalost, upotrebljavati svoje sposobnosti oblikovanja pitanja ili davanja odgovora i objasniti drugima šta su naučili. Fokus je isključivo na samom tijeku učenja, a ne na njegovom produktu (točno – netočno).³⁶ Kako je riječ o neformalnom obliku obrazovanja, posjetitelji učenje u muzeju ne percipiraju kao tešku zadaću što pogoduje stvaranju motivacije za učenjem, a isto tako i stvaranju aktivne i ugodne klime za rad. U muzeju se mogu organizirati različite radionice na kojima se mogu steći različite vještine i usvojiti neke likovne tehnike, a isto tako se mogu organizirati i filmske projekcije vezane uz izložbu ili fundus muzeja te razgovori s umjetnicima.³⁷ U skladu s tim, kako bi što bolje odradio posao edukatora, muzejski pedagog mora biti profesionalac u svom poslu što iziskuje njegovo stručno znanje, njegovu sposobnost komunikacije, njegovu sposobnost u likovnome izražavanju, te njegovo znanje metodike, didaktike i pedagogije. Kao organizator obrazovanja u muzejskim ustanovama, on ima veliku odgovornost oživljavanja

³¹ Banovac, B., (2008.) Muzejsko – pedagoška radionica = likovna radionica?, u: *V. skup muzejskih pedagoga hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*, zbornik radova, Rijeka – Dubrovnik – Bari – Rijeka, 29. rujna–30. listopada 2008., m/t „Marko Polo“, (ur.) Škarić, M. (ur.) Brezinščak, R., Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2010., str. 33

³² Detling, D., (bilj. 27), str. 340

³³ Jelavić, T. (2016). „Etnografski muzej–mjesto učenja o kulturi“, u. *Ka novoj stalnoj postavci etnografskog muzeja*, 97-108., str. 98

³⁴ Škarić, M., (bilj. 30), str. 15

³⁵ Milutinović, J., (bilj. 26), str. 220

³⁶ Milutinović, J., (bilj. 26), str. 220

³⁷ Jelavić, Ž. i Tihana, B. (2019). Muzeji trebaju poticati kritičko mišljenje i neformalno učenje. *Informatica museologica*, (50), 45-48., str. 47

njihovog sadržaja.³⁸ S obzirom da rad s posjetiteljima nije ograničen samo na izložbeni prostor, muzejski pedagozi imaju potrebu za drugim prostorima koji bi im stajali na raspolaganju kao što su radionice, ateljei, laboratoriji, skladišta, prostor za izlaganja i za seminare.³⁹

Konstruktivistički pristup kao osnova muzejsko pedagoškog rada

Tradicionalni oblici učenja poput onih u obliku frontalnog načina rada, nestaju iz velikog broja muzejskih pristupa edukaciji te se zamjenjuju novijom praksom na temelju konstruktivističke teorije kao primarnom teorijskom usmjerenju učenja u muzeju.⁴⁰ Sama riječ konstrukt ukazuje na nešto konstruirano, izgrađeno, koje može biti dio nekakve konstrukcije koja se dalje može nadograđivati. Znanje možemo usporediti s konstruktom koji se procesom učenja može neprestano nadograđivati i konstruirati te na taj način graditi konstrukciju od više znanja i spoznaja. Upravo u tome leži polazište konstruktivizma koji se može definirati kao pristup i teorija temeljena na konstruiranju znanja putem vlastitog iskustva gdje pojedinac samostalno, bez slušanja predavača, obrađuje informacije te ih pretvara u novi sklop vlastitih znanja.⁴¹ Jednostavnije rečeno, to je pogled na učenje utemeljen na stavu da učenici putem aktivnosti, procesom intelektualnoga razvoja, nadograđuju i stvaraju nova znanja i značenja.⁴² Posjetitelj je ulaskom u muzej bombardiran različitim izlošcima te edukativnim sadržajima i informacijama. Njegova aktivnost temelji se na konstruktivističkom pristupu gdje on promatranjem predmeta i čitanjem informacija, dolazi do zaključaka na temelju prethodno stečenih znanja, povezuje ih u novi sklop informacija te na taj način uči. Konstruktivistički pristup dobra je osnova muzejsko pedagoškog rada jer pomaže u osmišljavanju adekvatnih načina edukacije kako bi se ostvario proces koji vodi prema stvaranju značenja i razumijevanja.⁴³ Teoretičari koji su imali veliki doprinos u razvoju i usmjeravanje učenja u muzejskim ustanovama, temeljeći svoje teorije na konstruktivističkim pretpostavkama, su John

³⁸ Škarić, M. (2002). Muzejska pedagogija u Hrvatskoj U: *Skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem* : 1. zbornik radova, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, Sekcija za muzejsku pedagogiju, 8.-10., str. 8

³⁹ Hannelore K. O. (2008). *Kriteriji kvalitete za muzeje – rad na obrazovanju i posredovanju*. Hrvatski nacionalni Komitet ICOM-a (Deutscher Museumsbund e.V., Berlin., prijevod Mila Škarić), str. 19. Dostupno na <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2012/01/kriteriji-kvalitete-za-muzeje> (pristupljeno 15.7.2022.)

⁴⁰ Premuž Đipalo, V. (2020). Učenje u muzeju. *Ethnologica Dalmatica*, (27), 95-102., str. 95

⁴¹ Pongračić, L. & Zečević, M. (2017) Konstruktivistički pristup u kontekstu suvremene nastave. U: Puljarević, M. (ur.) *Zbornik radova 10. naučno-stručne konferencije „Studenti u susret nauci“ sa međunarodnim učešćem*, Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, 466-473, str. 467

⁴² Matijević, M. (2011) Škola i učenje za budućnost. U: Jurčević Lozančić, A. i Opić, S. (ur.) *Škola, odgoj i učenje za budućnost*. Zagreb: Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 9-22., str. 5

⁴³ Milutinović, J., (bilj. 26), str. 227

Dewey i teorija iskustva, mišljenja i učenja, Jean Piaget i razvojna teorija, Lav Vigotski i sociokulturna teorija, Jerome Bruner i koncepcija učenja, kategorizacije i potrage za značenjem te Howard Gardner i teorija višestrukih inteligencija⁴⁴.

Edukacija kroz kreativne radionice u muzejima

Da bi djeca razumjela svijet i okruženje oko njih, trebaju aktivno sudjelovati u stjecanju znanja tako što će odbacivati gotova znanja i podjelu znanja po predmetima. Učenje je aktivan proces, stoga je nužno tijekom obrazovanja aktivno rješavati životne probleme.⁴⁵ Uvažavajući to stajalište, nužno je stvaralačko druženje i dogovaranje učenika, učitelja i ostalih sudionika nastavnog procesa posvetiti strategijama učenja u kojima se cjelokupni proces orijentira prema subjektu rada. U tom se pogledu, kao specifičan oblik rada unutar redovne nastave, ali i u sklopu izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti, nameće radionički rad.⁴⁶ Radionice su organizirani i najčešće korišteni grupni oblik radaa, iako se one mogu zasnivati i na individualnom radu ili radu u parovima.⁴⁷ Radionički oblik rada u svojoj srži sadrži koncept aktivnog i kooperativnog učenja u kojem se znanja i vještine stječu kroz igru, zabavu i suradnju.⁴⁸ Glavno obilježje radioničkog rada temelji se na interdisciplinarnom, konstruktivnom pristupu koji već postojeće sposobnosti i znanja razvrstava u logički proces povezivanja informacija iz okoline. Cilj takvog rada je stvaranje cjelovite slike i razvoj kreativnog načina mišljenja, pri čemu se podržava i motivira individualna sloboda svakoga u osmišljavanju samog procesa.⁴⁹ Imajući na umu Gardnerovu teoriju višestrukih inteligencija prilikom osmišljavanja edukativnog programa, radionice se metodološki mogu razraditi prema kriteriju različitih uzrasta i sadržaja (kreativne, plesne, glazbene, pripovjedne radionice, igraonice) pri čemu se provode raznovrsne aktivnosti koje doprinose razvoju prostorne, tjelesnokinetičke, interpersonalne, lingvističke, glazbene i logičke inteligencije.⁵⁰ Tako bi na primjer, u muzejskom kontekstu, u oblik neformalnog učenja mogli ubrojiti sudjelovanje u

⁴⁴ Premuž Đipalo, V., (bilj. 40), str. 95 citirano prema Milutinović, J. (2010). Učenje u muzeju. *Povijest u nastavi*, VIII (16 (2)), 217-229.

⁴⁵ Vrčelj, S. (2018) *Što školu čini školom- teorijski pristupi, koncepti i trendovi*. Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci., str. 73

⁴⁶ Pejić, P., Tuhtan-Maras, T. i Arrigoni, J. (2007). Suvremeni pristupi poticanju dječje darovitosti s kreativnim radionicama. *Magistra Iadertina*, 2 (1), 133-149., str. 143

⁴⁷ Bognar, L., Matijević, M. (2002). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga, str. 249

⁴⁸ Milanović, N. M., & Maksimović, J. Ž. (2021). Primena radionica u prvom ciklusu obaveznog obrazovanja. *Pedagoška stvarnost*, 67(1), 41-51. str. 41

⁴⁹ Pejić, P., Tuhtan-Maras, T. i Arrigoni, J., (bilj. 46), str. 144

⁵⁰ Premuž Đipalo, V., (bilj. 40), str. 100

radionici s ciljem stjecanja nove vještine, poput npr. rada na lončarskom kolu ili prisustvovanje predavanju vezanom uz temu izložbe muzeja.⁵¹

Prije objašnjavanja značajka kreativnih radionica u muzejskim ustanovama, potrebno je definirati pojam kreativnosti. Kreativnost je kompleksna pojava koja se može definirati na različite načine. Zajednička definicija koja obuhvaća većinu gledišta mogla bi glasiti da je kreativnost urođena sposobnost svakog pojedinca da stvara novitete u već postojećem stanju, bilo u materijalnoj ili duhovnoj sferi (rješenja, ideje, umjetnički oblici, teorije ili proizvodi), te da je ta novina pozitivno usmjerena, originalna, ekonomična i primjenjiva unutar određenoga socijalnoga konteksta.⁵² Lažna je pretpostavka da je kreativnost urođena sposobnost. Svaka je osoba sposobna ostvariti svoj kreativni potencijal u nekim područjima ako posjeduje potrebna znanja i vještine te ima odgovarajuće uvjete. Društvo u ovome igra važnu ulogu jer bi upravo ono trebalo osigurati pojedincu uvjete da on, zajedno sa svojim sposobnostima, ostvari kreativna postignuća.⁵³

Prva asocijacija na spomen kreativnih radionica bila bi ona usmjerena na oblik radionica koje likovnim izražavanjem potiču kreativnost. Svaki pojedinac u sebi nosi potrebu za izražavanjem svojih emocija, a jedan od načina njihovog izražavanja može biti putem umjetnosti kao posebnog oblika ljudskog djelovanja temeljenog na stvaralaštvu. Dijete kroz jezik umjetnost razvija sposobnosti estetskog izražavanja, prikazuje emocije, izražava i odražava svoja shvaćanja, postavlja pitanja, traga za odgovorima te na taj kreativan način lakše doživljava i upoznaje svijet, sebe i druge.⁵⁴ Muzeji, kao ustanove prepune vizualnih sadržaja i produkata ljudske djelatnosti, predstavljaju mjesta u kojima inspiracija za izražavanjem leži u svakom predmetu i njegovoj priči. Promatranje i doživljavanje specifičnog eksponata kulturne baštine, koji je ujedno umjetničko djelo, može potaknuti verbalnu, neverbalnu i likovnu komunikaciju između njega i njegovog promatrača.⁵⁵ Kako bi ta komunikacija bila još kvalitetnija, muzeji posjetiteljima mogu ponuditi programe u kojima je fokus na edukaciji kroz svladavanje značajka likovnog/vizualnog izražavanja s ciljem boljeg razumijevanja vlastite, ali i kulturne baštine ostalih civilizacija.⁵⁶ Na ovaj način, muzejski prostor i predmeti postaju dijelom

⁵¹ Jelavić, T. (bilj. 33), str. 101

⁵² Somolanji, I. i Bognar, L. (2008). Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima. *Život i škola, LIV* (19), 87-94., str. 89

⁵³ Perić, B. (2015). Kreativnost u nastavi. *Život i škola, LXI* (1), 145-150., str. 145

⁵⁴ Radovan-Burja, M. (2011). Integriranje umjetnosti u odgoj djece. *Metodički ogledi, 18* (2), 115-130. str 115

⁵⁵ Pivac, D. (2016). Poticanje dječjeg likovnog stvaralaštva i mašte u komunikaciji s kulturnom baštinom. *Školski vjesnik, 65* (Tematski broj), 347-356. str. 348 .

⁵⁶ Šafarić, S., Bunić, L., & Pavlović, A. (2005). Likovne radionice u Muzeju i Galeriji grada Koprivnice. *Podravski zbornik, (31)*, 300-308., str. 303

provođenja praktične nastave likovne kulture, a rezultati radionica se često znaju prezentirati izložbom.⁵⁷ Dokazano je da djeca koja su od rane dobi uključene u likovne aktivnosti i na otkrivačko-stvaralačkoj razini upoznate s likovnim tehnikama i vještinama, sa značenjem i vrednovanjem umjetničke baštine (povijest umjetnosti) i s načinom sagledavanja umjetničke forme (likovni jezik), imaju razvijeni osjećaj za estetiku, odnosno mogu procijeniti umjetničke vrijednosti bilo kojeg životnog aspekta (dizajn, moda, uređenje prostora...)⁵⁸

Kako bi se prepoznala priroda dječje kreativnosti veći fokus treba stavljati na procese i uvjete koji omogućuju kreativno izražavanje, a ne na učenje kako se kreativno izraziti.⁵⁹ U skladu s tim, kreativne radionice ne moraju isključivo biti one koje potiču kreativnost putem likovnog izražavanja. Kreativnim radionicama možemo nazivat i one koje u svojoj organizaciji provedbe, od strane muzejskog pedagoga, uz kreativne načine izražavanja (crtanje, pisanje, gluma, ples, glazba), sadržavaju i druge različite oblike i metode poučavanja kojima nastoje educirati njihove sudionike i potaknuti kreativnost. Uz klasična interaktivna vodstva posjetitelja po tekućoj izložbi, u kojima se na zanimljiv način predočava i objašnjava muzejski sadržaj, muzejskim pedagogima se preporuča da uz njih ponude i dodatni sadržaj u obliku raznih radionica ili igara putem kojih se posjetitelje pobliže upoznaje s temom ili sadržajem izložbe te sa širim povijesnim kontekstom vremenskog razdoblja koje izložba obuhvaća i obrađuje.⁶⁰ Trenutno ne postoji stroga definicija muzejskih radionica koja određuje pravila kako bi radionica u muzeju trebala izgledati i koje ciljeve bi trebala imati. Upravo nedostatak stroge definicije daje muzejskim pedagogima veliku slobodu u njihovom osmišljavanju. Veća sloboda u osmišljavanju povlači za sobom i veći izazov. Posao muzejskog pedagoga često se negativno uspoređuje s igrom, međutim potrebna je velika sposobnost i profesionalnost u struci, kao na primjer sposobnost muzejskog pedagoga da bude zabavljač, pedagog i likovnjak, kako bi se osmislila poučna i zabavna igra koja može zadržati zainteresiranost sudionika u muzejskim prostorima.⁶¹ Njezina provedba mora biti zanimljiva i efektna, držati ravnotežu između koncentracije i opuštanja, rada i zabave te pritom sudionicima osiguravati da vide, čuju, govore i rade kako bi se što bolje ostvarili ciljevi radionice te znanja i iskustva transformirala u nove

⁵⁷ Bogatić, M. (2008). Uloga muzeja u vizualno-likovnom odgoju i obrazovanju Tema: projektna nastava likovne kulture u muzejskim radionicama *V. skup muzejskih pedagoga Hrvatske*. 191-205, str. 192

⁵⁸ Balić-Šimrak, A. i Narančić Kovač, S. (2011). Likovni aspekti ilustracije u dječjim knjigama i slikovnicama. *Dijete, vrtić, obitelj*, 17 (66), 10-12, str. 11

⁵⁹ Gagić, S., Japundža-Milislavljević, M. i Đurić-Zdravković, A. (2015). Examples from Visual Surroundings as an Incentive for Children with Mild Intellectual Disability to Express their Creativity in the Art Domain. *Croatian Journal of Education*, 17 (Sp.Ed.3), 41-64., str. 41

⁶⁰ Hotko, J. (2010). Nastava povijesti u muzeju i uloga muzejskog pedagoga – Hrvatski povijesni muzej. *Povijest u nastavi*, VIII (16 (2)), 231-245. str. 232

⁶¹ Škarić, M., (bilj.38), str. 9

vještine i stavove.⁶² Ni jedan subjekt rada ne može ostvariti svoj puni potencijal u ne poticajnom okruženju, stoga je uloga muzejskog pedagoga, uz organiziranje radionica, stvaranje ugodnog ozračja za rad i poticanje sudionika. Ugodna atmosfera u takvoj kreativnoj aktivnosti potiče razvoj mašte i stvaralaštva koje se mogu manifestirati u nekim drugim područjima učenja i rada.⁶³

U skladu s tim, jedna od ključnih kompetencija muzejskog pedagoga je kreativnost. Muzejski pedagog kreativnost može izražavati putem osmišljavanja radionica pri čemu vješto kombinira različite metode i strategije poučavanja i učenja u cilju što boljeg prijenosa znanja i vještina na sudionike. On na taj način obogaćuje sadržaj edukativne radionice te povećava njezinu efikasnost. Prilikom osmišljavanja aktivnosti, od velike je važnosti da su zadatci i strategije poučavanja prilagođene ciljanoj skupini za koju je namijenjena radionica.

Kreativne radionice, posebice one namijenjene za djecu, često baziraju provođenje svojih aktivnosti kroz raznovrsne oblike igre. Igram se, kao jednim od aktivnih oblika učenja, aktivira mašta i originalnost učenika.⁶⁴ Kroz igru se potiče, ali i razvija prirodna radoznalost djeteta te se razvijaju sposobnosti zapažanja i izražavanja kao što su pamćenje, govor, mišljenje. Igrama se također otvara prostor za samostalnu interpretaciju, kreativnost te testiranje vlastitih mogućnosti.⁶⁵ Djeca gradi najčešće pristupaju s likovne strane kao na primjer izrađuju crteže, predmete od gline, materijala i kolaža te se na taj način, kroz igru, više fokusiraju na same predmete i detalje koje sagledavaju na novi način.⁶⁶ U tom procesu stvaranja, oni pronalaze i stječu osnovne etičke vrijednosti te karakteristike i svojstva umjetničkog govora.⁶⁷

Još jedna korisna strategija poučavanja, važna za oblikovanje kreativnih radionica, je učenje rješavanjem problema i istraživanjem. Cilj ovakvog učenja je usvajanje puteva kojima se dolazi do novih spoznaja na način da učenik pokušava otkriti, istražiti i riješiti problem te tako razvija kreativnost, inovativno mišljenje i radoznalost.⁶⁸ Muzejske radionice potiču djecu na istraživanje te time povećavaju njihovu sposobnost koncentracije i zapažanja budući da se zasnivaju na istraživanjima stvarnih predmeta. Susret s jedinstvenim predmetima te i

⁶² Martinko, J. (2012). Radionica – metoda interaktivnog učenja i poučavanja odraslih. *Andragoški glasnik*, 16 (2. (29)), 165-174., str. 168

⁶³ Pivac, D. (bilj. 55), str. 349-350

⁶⁴ Petrović, Đ. (2010). Poticanje kreativnosti u kombiniranom razrednom odjelu. *Život i škola*, LVI (24), 1-281., str. 272

⁶⁵ Milinović, M. (2015). Glazbene igre s pjevanjem. *Artos: časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, 3-8., str. 4

⁶⁶ Hotko, J., (bilj. 60), str. 237

⁶⁷ Mendeš, B., Ivon, H. i Pivac, D. (2012). Umjetnički poticaji kroz proces odgoja i obrazovanja. *Magistra Iadertina*, 7 (1), 111-122. str. 119

⁶⁸ Petrović, Đ., (bilj. 64), str. 273

moгуćnost rukovanja s njima, izaziva kod djece različite osjećaje te pospješuje njihovu kreativnost i kognitivni razvoj.⁶⁹ Na taj se način kroz ugodu i rad te kroz razne odgojne mogućnosti približava sadržaj i zadaća muzeja, ukazuje na važnost kulturne baštine i ono najvažnije, uči se kako viđena i stečena znanja koristiti kroz život, čime se stvaraju posjetitelji koji će biti motivirani vraćati se u muzeje.⁷⁰

Kreativnost se dakle može iskazivati kroz raznovrsne produkte, u različitim područjima, zbog čega je važno pažnju posvetiti različitim domenama i područjima izražavanja kreativnosti, različitim načinima učenja i poučavanja, a ne isključivo putem umjetnosti i stvaranja umjetničkih predmeta.⁷¹ Mogućnost kombiniranja aktivnih načina učenja, daje prednost muzejskim institucijama, a odgojno-obrazovni i muzejski stručnjaci imaju odgovornost hoće li iskoristiti taj predodređeni potencijal.⁷²

⁶⁹ Kristić, V. (2017) Muzejske radionice i razvoj višestrukih inteligencija. *Muzeologija*. 54 Miklošević, Ž. (ur) Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2017. 28-52., citirano prema Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museum and gallery education*. Leicester University Press., str. 52

⁷⁰ Gologranc Zakonjšek, B. (1997). Muzejske radionice - obrazovanje i za muzejske djelatnike?. *Informatica museologica*, 28 (1-4), 49-51., str. 50

⁷¹ Krnjaić, Z. (2015) Tipovi kreativnosti relevantni za obrazovanje. u: Gojkov G. i Stojanović A. (ur.) *20. okrugli sto međunarodni naučni skup darovitost i kreativnost - razvojna perspektiva kreativne performanse* - Zbornik, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje, 20, 151-159., str. 156

⁷² Premuž Đipalo, V., (bilj. 40), str. 101

Primjeri dobre prakse

Unutar Hrvatskog muzejskog društva, od 1999. godine službeno postoji Sekcija za muzejsku pedagogiju kojoj je cilj angažirati, poticati i pomagati muzejskim pedagogima u ostvarivanju ideja, programa i projekata za djecu i odrasle u svojim matičnim ustanovama.⁷³ U prethodnom djelu rada, navedene su neke značajke kreativnih radionica kao oblika muzejske edukacije dok će se ovdje predstaviti nekoliko uspješno provedenih kreativnih radionica, baziranih na različitim strategijama i metodama poučavanja, unutar muzejskih ustanova u Republici Hrvatskoj.

Primjer radionice vezane uz likovno izražavanje je radionica organizirana 2010. godine u sklopu izložbe *Uspomene /na/ jednog bana – Ostavština Jelačić* u Hrvatskom povijesnom muzeju. U navedenoj radionici, sudionici svih uzrasta crtali su i bojali (odijevali) bana i banicu prema danom predlošku. Na taj su način polaznici zamišljali razne odjevne predmete za bana i banicu, te ih ukrašavali maštanjem i crtanjem novih raznobojnih odjevnih dodataka i ukrasa. Radovi polaznika prikazivali su fascinaciju prema pojedinim predmetima koje su mogli vidjeti na izložbi pa su tako dječaci banu dodavali razne sablje ili mačeve, a djevojčice su banicu Sofiju kitile lepezama, ukrasnim vrpčama i nakitom.⁷⁴ Navedena radionica dobar je primjer edukacije polaznika o kulturnoj baštini Republike Hrvatske kroz kreativno likovno izražavanje. Prvo dio radionice, koji je uključivao vodstvo kroz izložbu *Uspomene /na/ jednog bana – Ostavština Jelačić*, omogućio je polaznicima radionice promatranje izloženih artefakata te stvaranje samostalnog mišljenja prema njima. Riječ je o konstruktivističkom pristupu učenja kod kojeg su sudionici radionice, hodajući po izložbenom prostoru, promatrali izložene predmete povezane uz bana Josipa Jelačića, razmišljali o njima, gradili mišljenje i zaključke o njima te povezivali prethodno naučena znanja s novim znanjima koja su stekli kroz izložbu. U drugom djelu radionice, polaznici su povezivanjem viđenog na izložbi, zajedno s korištenjem svoje mašte, izrađivali nove modne kreacije za bana i banicu te se na taj način kreativno izražavali, izazivali svoju maštu, a samim time suptilno se prisjećali zanimljivih sadržaja koje nudi muzej. Iako je radionica u opsegu sadržaja jednostavna, to ne umanjuje njezinu efikasnost. Odabrana je odgovarajuća metoda poučavanja i rada kako bi se što efikasnije polaznicima predočio

⁷³ Škarić, M., (bilj.38), str. 10

⁷⁴ Hotko, J., (bilj. 60), str. 240

sadržaj, skrenula pozornost na određene segmente kulturne baštine te pritom potakla njihova mašta, kreativnost i interesi.

Još jedan dobar primjer kreativne radionice, u kojoj je fokus na usavršavanju likovnih tehnika, je radionica *Budi kipar kao Lujo Bezeredi*, Muzeja Međimurja Čakovec. Radionica je namijenjena osnovnoškolskom uzrastu. Preko prezentacije se najprije upoznaje s životom i radom najznačajnijeg međimurskog kipara 20. stoljeća. Nakon odslušane prezentacije, odlazi se u postav Muzeja gdje se, zajedno s voditeljicom, traže skulpture kipara izrađene u tehnikama od terakote, ocakljene keramike, gipsa, bronce, aluminijske te raspravljaj o motivima koji su umjetnika najviše interesirali, kao što su portret, akt, figura, apstrakcija. Nakon razgledavanja postava, polaznici od gline (ili glinamola, fimo mase, plastelina) izrađuju svoj autoportret ili portret prijatelja.⁷⁵ Navedena radionica na zanimljiv je način upoznala polaznike sa značajkama rada umjetnika. Uvodni segment radionice u obliku frontalnog rada, putem predavanja uz prezentaciju, dao je dobar uvod u temu radionice. Polaznici su na temelju onoga što su čuli na predavanju, istraživačkim radom, odnosno traženjem i promatranjem Bezeredijevih djela, uz neformalni razgovor i aktivno gledanje, učili o pojmovima likovne kulture, karakteristikama kiparovog atelijera, donosili zaključke te na taj način razvijali sposobnosti kritičkog mišljenja. Na kraju radionice, približili su se tehnikama rada Bezeredija izradom glinenih skulptura gdje su također izražavali i razvijali svoje kreativne sposobnosti. Radionica je dobar primjer kako se preko neke važne osobe u području umjetnosti može učiti o umjetničkim tehnikama te također razvijati znanja i različite vještine, korisne za život.

Kreativne radionice u muzejskim ustanovama ne moraju nužno biti orijentirane na stjecanje znanja putem likovnog izražavanja. Muzejski sadržaj može se prenositi i putem plesnih radionica, a dokaz tome leži u činjenici da je Hrvatsko muzejsko društvo ove godine organiziralo 27. Edukativnu muzejsku akciju s plesom kao glavnom temom ovogodišnjeg programa Međunarodnog dana Muzeja, koji se održavao od 19. travnja do 1. lipnja 2022. godine.⁷⁶ Muzej Cetinske krajine - Sinj, kao ovogodišnji nositelj programa, zaslužan je za odabir teme plesa, a u sklopu programa se u muzeju provodila radionica *Ples u muzeju*. Na radionici su prisustvovali osnovnoškolci. Polaznici radionice najprije su odslušali predavanje i video prezentaciju vezanu uz ples, posebice uz tradicijsko *Nijemo kolo* koje se plaše bez glazbene pratnje, a posebnost je Cetinske krajine te je uvršteno u UNESVO-v popise svjetske

⁷⁵ Muzej Međimurja Čakovec, *Muzeologajnica - edukativne radionice*. Dostupno na <https://mmc.hr/muzeologajnica.html> (pristupljeno 26.8.2022.)

⁷⁶ Muzea. (2022). *Ples - 27. edukativna muzejska akcija - Obilježavanje Međunarodnog dana muzeja*. Dostupno na: <https://ema.muzea.hr/> (pristupljeno 26.8.2022.)

baštine. Putem predavanja i video prezentacije, saznali su gdje se plesalo, u kojim prigodama i na koji način se odijevalo prilikom plesa. Zatim su na likovnoj radionici oslikavali tradicijske kostime žena i muškaraca i zajednički zaplesali *Nijemo kolo*. Polaznicima je nakon radionice održano vodstvo kroz postav Muzeja Cetinske krajine.⁷⁷ Navedena radionica primjer je radionice u kojoj se kombinacijom različitih metoda poučavanja i učenja omogućio polaznicima kvalitetan kontakt s kulturnom baštinom. Kao uvodni segment radionice odabran je frontalni oblik rada kod kojeg su se polaznici, putem održanog predavanja i video prezentacije, upoznali s temom i nekim njezinim glavnim karakteristikama. Video prezentacija plesa svakako je novi, inovativan i primjeren način prikazivanja plesa polaznicima. Nakon frontalnog oblika rada, polaznici su razvijali svoju likovnu kreativnost i maštu, a isto tako učili o tradicijskim narodnim nošnjama Cetinski krajine oslikavajući tradicijske kostime žena i muškaraca. Glavni i ključni element radionice, plesanje *Nijemog kola*, omogućio je polaznicima izražavanje kreativnosti na novi način. Pokret i ples jedan su o efikasnih način razvijanja kreativnosti kod djece rane školske dobi, kojima se osim poticanja izražavanja na drugačiji način, ispunjava i prirodna potreba za kretanjem.⁷⁸ Ples također omogućava pojedincu funkcioniranje i rad unutar grupe te se kao takav može smatrat jednim od oblika grupnog rada. Osim navedenih karakteristika, plesanjem *Nijemog kola*, koje je uvršteno u UNESCO-v popis kulturne baštine, polaznici su bili u neposrednom doticaju s kulturnim blagom svojeg kraja te na taj način kvalitetnije učili o njemu. Na kraju radionice, održano vodstvo kroz postav Muzeja Cetinske krajine zapečatilo je znanja stečena kroz radionicu te dalo prostor za stjecanje novih spoznaja na temelju već ranije naučenih. Navedena radionica bogata je sadržajima i metodama prenošenja znanja te kao takva predstavlja kvalitetan oblik prenošenja značajki i važnosti kulturne baštine svojim polaznicima. Unutar organizacije i provedbe radionice, mjesta za napredak svakako ima. Na primjer, polaznici bi o značajkama teme radionice mogli učiti preko nekakvog oblika grupne aktivnosti, kao što je zajedničko rješavanje edukativnih radnih listića, a umjesto video prezentacije plesa, *Nijemo kolo* bi im se moglo predstaviti na način da ga otpleše folklorni sastav.

Kao posebni primjer radionice temeljene na pričaonici- igraonici, radionica je nastala u suradnji Muzeja grada Kaštela s dječjim vrtićem „Kaštela“ pod nazivom *Spojimo Miljenka i Dobrilu*. Radionica se održavala u dvorcu Vitturi, sadašnjoj zgradi Muzeja grada Kaštela, gdje su kostimirani naratori ispričali polaznicima prerađenu legendu o Miljenku i Dobrili uz pratnju

⁷⁷ OŠ Ivana Mažuranića, Obrovac Sinjski. (2022). 27. EMA Edukativna muzejska akcija – ples u muzeju. Dostupno na: <https://osim.hr/2022/05/03/27-ema-edukativna-muzejska-akcija-ples-u-muzeju/> (pristupljeno 28.8.2022.)

⁷⁸ Tomić, A., Žižanović, S. i Bognar, B. (2022). Poticanje kreativnosti kroz pokret i ples u razrednoj nastavi. *Nova prisutnost*, XX (2), 389-401., str 389

barokne glazbene podloge tog vremena. Zatim su polaznici, kroz igru, slagali pripremljene puzzle s likovima Miljenka i Dobrile. Polaznici su nakon uspješno odrađenog zadatka, nagrađeni s kartolinom priče o Miljenku i Dobrili te su se mogli fotografirati u za to pripremljenim kostimiranim kulisama postavljenima u atriju dvorca.⁷⁹ Odabirom pripovijedanja legende, kao uvodni segment radionice, na kreativan se način polaznicima predstavila legenda vezana uz dvorac Vittori. Isto tako, pripovijedanje legende bio je zanimljiv način predstavljanja muzeja, muzejske djelatnosti, muzejskih predmeta i izgleda renesansnog kaštela. Sama priča o Miljenku i Dobrili nosi niz odgojnih i moralnih vrijednosti te su polaznici na temelju nje mogli učiti o ljubavi, prijateljstvu, sreći, nepravdi, mržnji, ljepoti i pomirenju. Nakon ispričane legende, slagali su puzzle povezane uz temu radionice te su na taj način razvijali kreativnost, a isto tako se i više fokusirali na detalje priče koje su mogli sagledavati na novi način. Dokaz da je radionica bogato i kvalitetno koncipirana i odrađena leži u činjenici da je dobila svoju tiskanu publikaciju, a isto tako i publikaciju u obliku CD-ROM-a. Na taj je način proširila svoje odgojne ciljeve van zidova Muzeja te dala mogućnost svima koji žele da upoznaju sadržaj Muzeja i legendu.⁸⁰ Na temu radionice izrađene su puzzle s likovima Miljenka i Dobrile koje su svoje mjesto našle u kaštelanskim vrtićima.⁸¹ Kao takva, radionica predstavlja jedan kvalitetan produkt uspješne suradnje između muzejskih ustanova i vrtića te je dobar primjer za druge moguće suradnje ovakvog oblika.

Radionice mogu biti osmišljene kao mala istraživanja, a to dokazuje radionica Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, naziva *Mali arheolozi*, namijenjena predškolskom i osnovnoškolskom uzrastu. Radionica je osmišljena tako, da su polaznici, nakon uvodnog razgovora, podijeljeni u više grupa te uz pomoć posebnog pribora iskopavaju predmete sakrivene u improviziranom arheološkom nalazištu u obliku posude s pijeskom. Nakon kopanja, predmeti se nose na stol te se komadi predmeta spajaju u cjelinu. Svaki pojedinac nakon spajanja, crta pronađeni predmet, opisuje ga i mora napisati za što je mogao služiti te na taj način izrađuje svoju vlastitu dokumentaciju arheološkog nalaza.⁸² Koncept radionice osmišljen je na način da se putem metode istraživačkoga rada, na temelju simulacije

⁷⁹ Klaić, M. (2004). Muzejska pričaonica-igraonica Spojimo Miljenka i Dobrilu. *Informatica museologica*, 35 (3-4), 106-107., str. 107

⁸⁰ Klaić, M. (2004). Različite komponente muzejske radionice Spojimo Miljenka i Dobrilu. *Zbornik radova IV. stručnog skupa muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*, Knin, 11.-14. listopada 2006., Zbornik radova, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, Zagreb, 2007.

⁸¹ Gaćina, D. (2005). *Pričaonica spojila Miljenka i Dobrilu*. Dostupno na: <https://www.tvkastela.com/novosti/aktualnosti/1122-pricaonica-spojila-miljenka-i-dobrilu> (pristupljeno 28.8. 2022.)

⁸² Informacije se temelje na materijalima dobivenima od strane muzejskih pedagoga Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka

arheološkog nalazišta, predstavlja posao i zadaća arheologa. Ovim aktivnim učenjem, metodom grupnog rada, polaznici su zajednički pronalazili rješenje gdje su putem oluje ideja dolazili do zaključaka o pronađenim predmetima. Crtanjem i opisivanjem pronađenih predmeta, potaknuto je kreativno izražavanje, a kod određivanje svrhe pronađenog predmeta i kreativan način razmišljanja. Svojim raznovrsnim metodama poučavanja i učenja radionica je uspješno predstavila rad arheologa, a isto tako omogućila razvoj raznovrsnih kompetencija kod njezinih polaznika.

Zaključak

Učenje je jedan od najvažnijih procesa u ljudskom životu. Pojedinaac, neprestano i kontinuirano, kroz cijeli život usvaja nove spoznaje i nadograđuje svoja znanja, a njihovo usvajanje lakše je kad je u taj proces uključena i određena akcija. U današnje vrijeme sve se više cijene neformalni oblici obrazovanja u koja se ubraja i učenje u muzeju. Muzeji, kao kulturno edukativne ustanove, njeguje edukacijsku sferu putem pedagoških odjela kojeg vode muzejski pedagozi. Muzejski pedagozi zaduženi su za organiziranje edukacije u muzejskim ustanovama te za pronalazak pravog načina prijenosa sadržaja muzeja. Jedan od načina provođenja edukacije u muzejima je putem kreativnih radionica u kojima se ,procesima aktivnog učenja, prenosi sadržaj muzeja i mogućnost razvijanja znanja i kreativnosti. Kreativne muzejske radionice bi stoga mogli definirati kao inovativne metode provođenja edukacije u muzejskim ustanovama gdje se na temelju kreativno osmišljenih aktivnosti, baziranih na kombinacijama različitih metoda poučavanja, od strane muzejskog pedagoga, sudionici neposredno dovode u kontakt s muzejskim sadržajima te usvajaju nova znanja i spoznaje, razvijajući kreativnost, inovativno mišljenje i radoznalost. Kako bi njihova provedba bila uspješna, muzejski pedagog mora bit sposoban koristiti široki spektar znanja iz ostalih područja znanosti te razvijati kompetenciju kreativnosti. Kreativne radionice su svakako izrazito uspješna metodom edukacije u muzeju, što dokazuje i njihova sve veća prakticiranost unutar rada muzejskih pedagoga.

Popis literature

1. Božin, S., Milović, S., Pašalić, A., Schröder, B. (2011). *Svatko uči na svoj način*, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje
 2. Selimović, H. i Karić, E. (2011). Učenje djece predškolske dobi. *Metodički obzori*, 6(2011)1 (11), 145-160.
 3. Pastuović, N. (2012). *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Biblioteka Znanost i društvo (30). Institut za društvena istraživanja, Zagreb
 4. Jakšić, J. (2003). Motivacija. Psihopedagoški pristup. *Kateheza*, 25 (1), 5-16.
 5. Marušić, I. (2019). Kompetencija učiti kako učiti u međunarodnom okružju. U: Vizek Vidović, V. & Marušić, I. (ur.) *Kompetencija učiti kako učiti: teorijske osnove i istraživanja u hrvatskom kontekstu*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 11-28.
 6. Nikčević-Milković, A. (2004). Aktivno učenje na visokoškolskoj razini. *Život i škola*, L (12), 47-54.
 7. Peko, A. i Varga, R. (2014). Aktivno učenje u razredu. *Život i škola*, LX (31), 73-74.
 8. Kovačević, M. (2005). Aktivno učenje u interaktivnom odnosu sa sadržajima iz prirodoslovno-matematičkog područja. *Život i škola*, LI (13), 7-15.
 9. Kadum-Bošnjak, S. (2012). Suradničko učenje. *Metodički ogledi*, 19 (1), 181-199.
 10. Pecko, L. (2019). Suradničko učenje u nastavi primarnog obrazovanja. *Metodički obzori*, 14 (1 (26)), 73-94.
 11. Buljubašić-Kuzmanović, V. (2006). Pedagoška radionica u funkciji aktivne nastave i učenja na uspjesima. *Metodički ogledi*, 13 (1), 123-136.
 12. Gazibara, S. (2016). Aktivno učenje u multimodalnom okruženju. *Školski vjesnik*, 65 (Tematski broj), 323-334.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja, (2014). *Nove boje znanja - Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta

13. Koludrović, M. & Vučić, M. (2018). *Učimo cjeloživotno učiti i poučavati: Priručnik za nastavnike u obrazovanju odraslih*. Zagreb, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih
14. Pastuović, N. (2008). Cjeloživotno učenje i promjene u školovanju. *Odgojne znanosti*, 10 (2), 253-267.
15. Žitinski, M. (2005). Pojam obrazovanja. *Metodički ogledi*, 12 (1), 81-94.
16. Pastuović, N. (2006). Kako do društva koje uči. *Odgojne znanosti*, 8 (2 (12)), 421-441.
17. Kuka, E. (2012). Koncept neformalnog obrazovanja. *Život i škola*, LVIII (27), 197-202.
18. Lazić, S. i Saveski, Z. (2015). Savjetovalište za obitelj kao put do kvalitetnog roditeljstva u kontekstu informalnog i neformalnog obrazovanja. *Život i škola*, LXI (1), 135-142.
19. Pešić, S. (2017). *Neformalno učenje: strategija i izazovi*. Klett, Zagreb, dostupno na: <https://www.profil-klett.hr/neformalno-ucenje-strategija-i-izazovi> (pristupljeno 7.7.2022.)
20. Statut ICOM-a (International Council of Museums)., dostupno na: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/> , (pristupljeno 11.9.2022.)
21. Milutinović, J. (2010). Učenje u muzeju. *Povijest u nastavi*, VIII (16 (2)), 217-229.
22. Detling, D. (2011). Promišljanja o muzejskoj pedagogiji i prilog istoj. *Osječki zbornik*, Vol. 30 (20), 335-341.
23. Piteša Orešković, A. (2017). Muzejska pedagogija u nacionalnom okvirnom kurikulumu? *8. skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem; Relacije i korelacije*. / urednica Margetić, Mirjana. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 108-118
24. Škarić, M., (2017), Muzejska pedagogija u službi raznovrsnih inteligencija: utjecaj muzejsko – pedagoških metoda na emocionalnu, duhovnu i socijalnu inteligenciju posjetitelja. *8. skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem: Relacije i korelacije*. / urednica Margetić, Mirjana. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 15-26.
25. Banovac, B., (2008.) Muzejsko – pedagoška radionica = likovna radionica?, u: *V. skup muzejskih pedagoga hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*, zbornik radova, Rijeka – Dubrovnik – Bari – Rijeka, 29. rujna–30. listopada 2008., m/t „Marko Polo“, (ur.) Škarić, M. (ur.) Brezinščak, R. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2010

26. Jelavić, T. (2016). „Etnografski muzej–mjesto učenja o kulturi“, u. *Ka novoj stalnoj postavci etnografskog muzeja*, 97-108.
27. Jelavić, Ž. i Tihana, B. (2019). Muzeji trebaju poticati kritičko mišljenje i neformalno učenje. *Informatica museologica*, (50), 45-48.
28. Škarić, M. (2002). Muzejska pedagogija u Hrvatskoj U: *Skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem* : 1. zbornik radova, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, Sekcija za muzejsku pedagogiju, 8.-10.
29. Hannelore K. O. (2008). *Kriteriji kvalitete za muzeje – rad na obrazovanju i posredovanju*. // Hrvatski nacionalni Komitet ICOM-a (Deutscher Museumsbund e.V., Berlin., prijevod Mila Škarić), str. 19. Dostupno na <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2012/01/kriteriji-kvalitete-za-muzeje> (pristupljeno 15.7.2022.)
30. Premuž Đipalo, V. (2020). Učenje u muzeju. *Ethnologica Dalmatica*, (27), 95-102.
31. Pongračić, L. & Zečević, M. (2017) Konstruktivistički pristup u kontekstu suvremene nastave. U: Puljarević, M. (ur.) *Zbornik radova 10. naučno-stručne konferencije „Studenti u susret nauci“ sa međunarodnim učešćem*, Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, 466-473.
32. Matijević, M. (2011) Škola i učenje za budućnost. U: Jurčević Lozančić, A. i Opić, S. (ur.) *Škola, odgoj i učenje za budućnost*. Zagreb: Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 9-22.
33. Vrcelj, S. (2018) *Što školu čini školom- teorijski pristupi, koncepti i trendovi*. Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci.
34. Pejić, P., Tuhtan-Maras, T. i Arrigoni, J. (2007). Suvremeni pristupi poticanju dječje darovitosti s kreativnim radionicama. *Magistra Iadertina*, 2 (1), 133-149.
35. Bognar, L., Matijević, M. (2002). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga
36. Milanović, N. M., & Maksimović, J. Ž. (2021). Primena radionica u prvom ciklusu obaveznog obrazovanja. *Pedagoška stvarnost*, 67(1), 41-51.
37. Somolanji, I. i Bognar, L. (2008). Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima. *Život i škola*, LIV (19), 87-94.
38. Perić, B. (2015). Kreativnost u nastavi. *Život i škola*, LXI (1), 145-150.
39. Radovan-Burja, M. (2011). Integriranje umjetnosti u odgoj djece. *Metodički ogledi*, 18 (2), 115-130.

40. Pivac, D. (2016). Poticanje dječjeg likovnog stvaralaštva i mašte u komunikaciji s kulturnom baštinom. *Školski vjesnik*, 65 (Tematski broj), 347-356.
41. Šafarić, S., Bunić, L., & Pavlović, A. (2005). Likovne radionice u Muzeju i Galeriji grada Koprivnice. *Podravski zbornik*, (31), 300-308.
42. Bogatić, M. (2008). Uloga muzeja u vizualno-likovnom odgoju i obrazovanju Tema: projektna nastava likovne kulture u muzejskim radionicama V. skup muzejskih pedagoga Hrvatske. 191-205.
43. Balić-Šimrak, A. i Narančić Kovač, S. (2011). Likovni aspekti ilustracije u dječjim knjigama i slikovnicama. *Dijete, vrtić, obitelj*, 17 (66), 10-12.
44. Gagić, S., Japundža-Milisavljević, M. i Đurić-Zdravković, A. (2015). Examples from Visual Surroundings as an Incentive for Children with Mild Intellectual Disability to Express their Creativity in the Art Domain. *Croatian Journal of Education*, 17 (Sp.Ed.3), 41-64.
45. Hotko, J. (2010). Nastava povijesti u muzeju i uloga muzejskog pedagoga – Hrvatski povijesni muzej. *Povijest u nastavi*, VIII (16 (2)), 231-245.
46. Martinko, J. (2012). Radionica – metoda interaktivnog učenja i poučavanja odraslih. *Andragoški glasnik*, 16 (2. (29)), 165-174.
47. Petrović, Đ. (2010). Poticanje kreativnosti u kombiniranom razrednom odjelu. *Život i škola*, LVI (24), 1-281.
48. Milinović, M. (2015). Glazbene igre s pjevanjem. *Artos: časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, 3-8.
49. Mendeš, B., Ivon, H. i Pivac, D. (2012). Umjetnički poticaji kroz proces odgoja i obrazovanja. *Magistra Iadertina*, 7 (1), 111-122.
50. Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museum and gallery education*. Leicester University Press.
51. Gologranc Zakonjšek, B. (1997). Muzejske radionice - obrazovanje i za muzejske djelatnike?. *Informatica museologica*, 28 (1-4), 49-51.
52. Krnjaić, Z. (2015) Tipovi kreativnosti relevantni za obrazovanje. u: Gojkov G. i Stojanović A. (ur.) *20. okrugli sto međunarodni naučni skup darovitost i kreativnost - razvojna perspektiva kreativne performanse* - Zbornik, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje, 20, 151-159.

53. Muzej Međimurja Čakovec, *Muzeologajnica - edukativne radionice*. Dostupno na <https://mmc.hr/muzeologajnica.html> (pristupljeno 26.8.2022.)
54. Muzea. (2022). *Ples - 27. edukativna muzejska akcija - Obilježavanje Međunarodnog dana muzeja*. Dostupno na: <https://ema.muzea.hr/> (pristupljeno 26.8.2022.)
55. Oš Ivana Mažuranića, Obrovac Sinjski. (2022). *27. EMA Edukativna muzejska akcija – ples u muzeju*. Dostupno na: <https://osim.hr/2022/05/03/27-ema-edukativna-muzejska-akcija-ples-u-muzeju/> (pristupljeno 28.8.2022.)
56. Tomić, A., Žižanović, S. i Bognar, B. (2022). Poticanje kreativnosti kroz pokret i ples u razrednoj nastavi. *Nova prisutnost, XX* (2), 389-401.
57. Klaić, M. (2004). Muzejska pričaonica-igraonica Spojimo Miljenka i Dobrilu. *Informatica museologica*, 35 (3-4), 106-107.
58. Klaić, M. (2004). Različite komponente muzejske radionice Spojimo Miljenka i Dobrilu. *Zbornik radova IV. stručnog skupa muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*, Knin, 11.-14. listopada 2006., Zbornik radova, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, Zagreb, 2007.
59. Gaćina, D. (2005). *Pričaonica spojila Miljenka i Dobrilu*. Dostupno na: <https://www.tvkastela.com/novosti/aktualnosti/1122-pricaonica-spojila-miljenka-i-dobrilu> (pristupljeno 28.8. 2022.)